

Gemalen bekeken en gewogen

R. Polderman en C.J.M. Tak, *Gemalen... het behouden waard*. Nederlandse Gemalenstichting en Tak Architectenbureau (Arnhem 2001). 140 p., ill. ISBN 90-801199-3-8. €17,-.

Nadat in de laatste decennia van de achttiende eeuw de eerste door stoom aangedreven pompen en gemalen in bedrijf waren gekomen en er vanaf de vroege negentiende eeuw meer en meer met deze zogenoemde 'vuurmachines' was geëxperimenteerd, nam het aantal ervan langzaam toe. In de Napoleontische tijd waren er nog maar enkele gemalen, waaronder een bij Berkenwoude in de Krimpenerwaard. Geen van de vroege installaties of hun behuizingen is meer aanwezig, terwijl ook alle opvolgers van de tweede generatie het loodje hebben gelegd. Tot deze tweede generatie behoorde onder meer een boezemgemaal te Arkel uit 1825, dat na ruim een eeuw dienst te hebben gedaan uiteindelijk in zijn welverdiende pensioenfase door een lamlendig gemeentebestuur van Giessenlanden naar zijn ondergang werd geleid. Het gebouw, dat op de nominatie stond rijksmonument te worden, werd in 1993, na jaren verwaarlozing, in brand gestoken. Redding was zelfs daarna nog goed mogelijk geweest, maar de belangen van een projectontwikkelaar die drie 'prefabjes' met uitzicht over de sluis te Arkel kwijt moest, gingen voor. De originele stoommachine was al in 1933 verwijderd en overgebracht naar het Cruquiusmuseum; in feite was het gemaal dus nog vrij 'compleet'. Hierdoor moeten we het nu doen met een als oudste geclassificeerd gemaal uit 1841 (Polder van Nootdorp, onder de gemeente Delft) en een serie van tien uit de hele periode 1840-1859. Kortom: er is een halve eeuw stoom zoek!

Recent heeft een inventarisatie van gemalen in Nederland plaatsgevonden, waarbij de gehele periode 1841-2001 is betrokken. Dit betekent dat niet alleen historische, maar ook recente installaties en behuizingen zijn bekeken. Gesteld wordt dat er zo'n veertienhonderd gemalen in het opgebouwde databestand zijn opgenomen, maar de verdeling naar stichtingsjaar komt niet verder dan 1213 stuks, waarvan 804 van na 1939 en hiervan weer 659 van na 1959. Een verdeling naar provincies brengt het vreemd genoeg tot 1335 gemalen! Zo'n inventarisatie, uitgevoerd door een niet gering aantal vrijwilligers, is een hele operatie die veel lof verdient. Een schermafdruk van het Access-bestand laat een overzichtelijk en evenwichtig systeem van aanpak zien, met ruimte voor tal van belangrijke aspecten. In volgorde van schermopbouw zijn dat het volgende zestal: Algemene Gegevens, Technische Gegevens Opvoerwerktuig, Technische Gegevens Aandrijving, Ensemble, Situering en Architectuur. De beschrijving leverde dan ook schatten aan niet eerder in geautomatiseerde vorm gepresenteerde gegevens op.

Een van de voornaamste doelen van de inventarisatie was tot een selectie te komen van representatieve gemalen. Deze gemalenselectie is de hoofdschotel van dit goed uitzijnde boek en bij oppervlakkige beschouwing kan worden geconcludeerd dat er degelijk werk werd geleverd. Er zijn 44 gemalen in de bundel opgenomen, elk met drie of vier foto's en met een pagina geschreven of in tabelvorm gegoten informatie. Tot zover niets dan lof. Wie echter op bladzijde 18 en 19 de gehanteerde criteria nader bekijkt, krabt zich achter de oren en degene die dan ook nog eens in Bijlage B bladert, weet genoeg. Hier worden appels en peren vergeleken en is een wegingsfactor toegepast op een ordinale schaal: zo tellen technische gegevens van het opvoerwerktuig maar liefst vijf maal zo zwaar als architectuur, en technische gegevens van de aandrijving vier maal. Met als gevolg dat de meest onbenullige gemaaltjes met een origineel pruttelend motortje de hoogste scores krijgen, en dat enige algemeen als toppers te boek staande gemalen die in hun lange geschiedenis een keer een machinaal opfrissertje hebben gehad tot de marginaliteit zijn veroordeeld. Zo heeft een hondenhokje van circa twee bij drie meter met een elektromotortje van 11 kW (een flinke stofzuigermotor) een score van 182 gehaald, terwijl het uit 1878 daterende stoom- en elektrisch gemaal Winschoten op 136 blijft steken. En het gaat hierbij niet om een drukfout, maar om een systematische fout die de complete selectie zinloos heeft gemaakt: een van de minst zeldzame gemaaltypen

A.F.J. Niemeijer

scoort hier nota bene het hoogst. De hoogste behaalde score is 184 punten en het hondenhokje staat met 182 landelijk gezien op een gedeelde derde plaats. De eerste plaats is niet voor de Cruquius (170 punten) of voor het Woudagemaal (168), maar voor het onooglijke gemaal Schagerkogge in Kolhorn (NH). Wat is er misgegaan? En waarom heeft niemand dit opgemerkt?

Het probleem zit in de toepassing van een wegingsfactor die niet geschikt is voor deze aanpak en die ertoe leidt dat een beperkt aantal variabelen zodanig wordt uitvergroot dat andere er voor de totaalscore nauwelijks meer toe doen. Het helaas sinds 1993 niet meer bestaande gemaal in Arkel, dat door Jan Blanken werd ontworpen in een strakke neoclassicistische trant en dat uniek was in Nederland zou nog niet in de top-honderd zijn gekomen omdat de machine was verwijderd. Tekenend voor de structurele fouten is ook dat van alle (veertienhonderd?) gemalen er slechts zo'n honderdvijftig een score hebben tussen 60 en 120 punten, terwijl de overige ongeveer evenredig zijn verdeeld tussen 0 en 59 en 121 en 184 punten. Terwijl in een normale verdeling het zwaartepunt ruim rond het midden ligt – en dat zou je hier, net als bij een IQ-curve, mogen verwachten – is dat hier precies andersom: er zijn weinig 'gewone' gemalen en veel toppers en minukukels. Kennelijk kun je zo verblind raken door je eigen methodiek dat je de fouten ervan niet meer opmerkt, hoewel op bladzijde 25 wel wordt opgemerkt dat de scores vrij dicht bij elkaar liggen. De auteurs gaan dan verder met de vaststelling dat het voorkwam dat "...een ander gemaal dan het hoogst scorende gevoelsmatig een representatiever waarde zou moeten hebben. Dit bleek echter meestal het gevolg te zijn van de grootte van het gemaal, de aantrekkelijke ligging of vormgeving en de betekenis voor en bekendheid in de waterstaatsgeschiedenis." Kortom, de samenstellers zijn zich wel degelijk bewust geweest van de kortzichtigheid, maar ze hebben zich desondanks blind gestaard op de technische aspecten, onder veronachtzaming van de andere punten. De typerende architectuur van stoomgemalen en het al dan niet meer aanwezig zijn van een schoorsteen telde bijvoorbeeld nauwelijks mee en ook wordt de ligging langs een spoorbaan als storend ervaren: het spoor lag er echter al in 1845, terwijl het desbetreffende gemaal pas in 1877 werd gebouwd.

Is het boek daarmee waardeloos? Neen, maar het laat wel vragen open, zoals: welke gemalen zijn ten onrechte niet als toppers komen bovendien en zijn niet in de bundel opgenomen? En in het kielzog daarvan: welke staan er om onbegrijpelijke of discutabele redenen wel in? Puzzelen voor kenners dus – en die zitten nu juist bij de 22 vrijwillige inventarisatoren. De beschrijvingen en de gegevens die zijn opgenomen zijn zeker van belang voor de kennis van dit aspect van de waterstaatsgeschiedenis, terwijl de achterliggende database van de Nederlandse Gemalenstichting uiteraard van nog veel groter betekenis kan zijn. Het valt echter te vrezen dat niet allen onder hen zich kunnen vinden in de gehanteerde methodologie van de selectie en dat hun (terechte) lievelingen misschien buiten beeld zijn gebleven. Wat dit betreft bekruipt je grote angst als je ziet dat het uit 1844 daterende – en oudste opgenomen – gemaal slechts 73 punten scoorde en het gemaal Veluwe uit 1998 niet minder dan 176.

Een boek om te houden dit *Gemalen... het behouden waard*, met daarachter een zinvolle (overigens niet meegeleverde) database, maar met een selectiemethode die de prullenbak in kan.

1- S.J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van de vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934).